

821.512.162.0

ӘЗЕРБАЙЖАННЫҢ ТАРИХИ ҚОЙНАУЫ БЕТТЕРІНЕН PAGES FROM THE PAST HISTORY OF AZERBAIJAN

Қалима БЕГАЛИНОВА*

Түйіндеме.

Мақалада әзербайжан халқының рухани-мәдени өмірінің тарихи жайлы туралы айтылады. Сасанид державасы уақытының ортағасырлық кезеңі, Араб халифаты кезеңі, моңғол-татар шапқыншылығы ашылады. Осы дәуірдегі өзінің әртүрлілігімен, бейнелееінің байлығымен, өзіндік ерекшелігімен өзгешеленген өнердің, әдебиеттің дамуы талданады.

Автор әлем мәдениеті тарихында із қалдырған ұлы ақындар Низами, Насими, Физулидың шығармашылығына тоқталған.

Кілт сөздер: тарих, менталитет, әзербайжан мәдениеті, поэзия, сәулет, Сасанид державасы, Араб халифаты, моңғол-татар шапқыншылығы.

Summary

The article deals with the history of the spiritual and cultural life of the Azerbaijani people. Expands the medieval stage of the Sassanian era powers, the Arab Caliphate, the Mongol invasion. It analyzes the development of literature, art in these times, which is varied wealth of stories, originality, uniqueness. The author dwells on the 'great poet Nizami, Nasimi, Fizuli, who left an indelible mark in the history of world culture.

Keywords: history, the mentality of the Azerbaijani culture, poetry, architecture, the Sassanid empire, the Arab Caliphate, the Mongol invasion.

Бүгінде Әзербайжан жаңа ғаламдық кеңістікке кіру – тарихтың жаңа кезеңіне бет бұруға байланысты ерекше тарихи кезеңді өткеруде. Республика әлемдік ақпаратты технологиялық және ғылыми-коммуникативті процесске қосылып қана қойған жоқ, Орталық және Орта Азиядағы қазіргі әлеуметтік-рухани дамудың негізін қалаушы ретінде түркі тілдес мемлекеттердің рухани бірігуі идеясының бастамашыларының бірі болып, әлеуметтік дамудың қозғаушы күші болды. Және бұл әзербайжан қоғамының өмірдің барлық жағынан жаңаруының бастауын халықтың руханилығынан алады, генетикалық

---

* доктор философских наук, профессор, Казахский национальный технический университет им. К.И.Сатпаева, заведующая кафедрой истории Казахстана и социально-гуманитарных дисциплин. Алматы-Казахстан. E-mail: kalima910@mail.ru
Ph.D., Professor of Kazakh National Technical University named K.I.Satpaev, Head of the department of Kazakhstan history and social and humanities. Almaty, Kazakhstan.

деңгейде ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып, біздің қазіргі қоғамымызға енді. Және әзербайжан халқының рухын, оның менталитетін, психотипін түсіну үшін, оның даңқты есімдердің бүтіндей галереясын ұсынған бай рухани мәдениетін зерттеу қажет, түп тамыры ежелгі заманға кеткен, әсіресе Мидия, Аран патшалығы дәуірі тарихына назар аудару керек. Елдің тарихына назар аударғанда әзербайжан халқының рухани-мәдени өмірінің тұтастығын жаңғырту тұрғысында қарастыру қажет. Ағылшын ғалымы Э.Б.Тайлор атап көрсеткендей, «өркениеттің бастаулары мен алғашқы дамуын зерттеу қызығушылық пәні ретінде қызғанышпен жұмыс істеуді ғана емес, қазіргіні түсіну мен болашаққа қорытынды жасау үшін маңызды практикалық басшылық бола алады. Білімге апаратын барлық жолды қарастыру қажет, кез-келген есікті зерттеу қажет және оны ашудың мүмкіншіліктері жоқтығына көз жеткізу керек. Дәйектемелер мен мәліметтердің ешқайсысы да алыстығы немесе күрделілігіне, ұсақтығы мен қарапайымдылығына қарамастан назардан тыс қалмауы керек. Соңғы зерттеу тенденциялары мейлінше егер заңдылық бір жерде орын алса, ол барлық жерде болуы керек деген қарытындыға әкеледі» [1]. Айтылғандарға толықтыру ретінде Борис Пастернактың ойы сәйкес келеді: «... мәдениет тарихы кезекті белгісіз бен белгіліні жұптап байланыстыратын бейнелердің теңдеулер тізбегі сияқты, дәстүрлер негізінді жатқан аңыз бүкіл қатардың тұрақтысы ретінде және белгісіз ретінде әрқашан жаңа – ағымды мәдениеттің өзекті сәті алынады» [2]. Дәл осы дәстүрлі мен жаңашылдықтың, ескі мен жаңаның, өткені мен бүгінгісі мәдениетке халықтың бүкіл әлеуметтік-мәдени тарихы сіңірілген өшпейтін негізін сақтай отырып, мәңгілік, беріктік береді. Әзербайжан халқының тарихы да осындай. Ол маңыздылығы бойынша кейде дамалы және трагедиялы, батырлық және болашаққа сенімді әртүрлі оқиғалар мен деректерден өрілген. Халықтың бүкіл тарихына елдің тәуелсіздігі үшін күрес сіңірілген.

Және бұл түсінікті де, өйткені Әзербайжан Евразия континентінің ортасына орнығып, өзінің жақын көршілеріне ерекше стратегиялық маңызға ие болды. Әзербайжан алыстау мемлекеттердің тарапынан басқыншылық және басқа да саясаттың назарына ілікті. Өз уақытында оның жеріне ассириялықтардың, римдіктердің, арабтардың, парсылардың және басқа да халықтардың әскері басқыншылық жасады.

Елдің тарихындағы қайғылы беттерінің бірі ерте ортағасыр дәуірі болды, онда оңтүстік сияқты солтүстік Әзербайжан да

жатжерлік жаулаушыларға, оның ішінде Сасанид мемлекеті де бар, қарсы толассыз күрес жүргізді. Бұл мемлекет біздің дәуіріміздің 224 жылынан, яғни өзінің қалыптасқан уақытынан бастап Кавказға өз көзін тікті. Олар Атропатенді жаулап алып бағындырды. Сасанид билеушісінің өкілінің резиденциясы Тебриз болды, ал Атропатенді билеуші зороастризм IV ғасырдың соңында Сасанид державасының мемлекеттік діні ретінде жарияланды. Сасанидтер Албанияны (немесе Арран – қазіргі Әзербайжанның батыс бөлігі осылай аталған) қоса алғанда Кавказ аймағының көптеген мемлекеттерін жаулап алды. Алайда, ерте ортағасырлық кезеңде Албания салыстырмалы түрде өзінің дербестігін сақтап, Сасанид патшаларына және византия императорларына қарсы күрес жүргізді.

Сасанид билігі тұсында Кавказдық Албания территориясы әртүрлі солтүстік Кавказ тайпалары тарапынан жойқын жорықтарға ұшырады. V-VI ғасырларда ғұндардың жорықтары күшейді, VI ғасырда Әзербайжанға Дербент өткелі арқылы хазарлар бірнеше рет басып кірді. Кавказдық Албанияның солтүстік бөлігінің шебін қорғау үшін әзербайжан халқы бірқатар қорғаныс құрылыстарын жүргізді. Олар Апшероннан солтүстікке – Бешбармақ қорғанысын, Бешбармақтан 23 шақырым солтүстікке Гильгильчай (Шабрандық), Торпақ-қала қалашығына жақын, Тарку қаласының солтүстігінде Дербент қамалын (оның қалдықтары осы күнге дейін сақталған) тұрғызды.

Сасанид патшасы Иездегирде II тұсында онсыз да тұрғындардың ауыр жағдайы одан әрі қиындап кетті – салық ұлғайтылды. Елде зороастрия діні күштеп таратылды. Мұндай қысымға жауап ретінде албандар басқа кавказ халықтарымен бірге 450-451 және 457 жылдары, сонымен қатар 481-484 жылдары Сасанидтерге қарсы көтеріліске шықты, нәтижесінде Кавказдық Албанияда патша билігі қалпына келтірілді.

V ғасырдың 80 жылдары Әзербайжанда жаңа халық қозғалысы – Иран территориясын да қамтыған маздакиттер қозғалысы басталды. Оның қолбасшысы Маздак болды, ол әлеуметтік теңсіздікті жоюды және материалдық игіліктерді әділ бөлуді қолдады. Феодалдардың деспоттық жүгенсіздігіне қарсы күресе отырып, маздакиттер ескіге, алғашқы қауымдық теңдік уақытына оралуға шақырды. 529 жылы стихиялы, ұйымдаспаған сипаттағы маздакиттер қозғалысы аяусыз басып жаншылды, алайда, ол Шығыс елдерінде әлеуметтік-саяси және рухани-мәдени оқиғалардың одан әрі дамуына үлкен ықпал етті.

ҮІ ғасырдың соңы – ҮІІ басында Кавказдық Албанияда Михранид әулеті басқарған Гардман иелігі күшейді. Барда қаласы Гардман мемлекетінің астанасы болды. Джеваншир (637-680 жж.) барынша даңқты Михранид болды. Оның тұсында Кавказдық Албания нығайды, елде ғылым мен мәдениет дамыды, сарайлар мен ғибадатханалар салынды. Джеваншир шығыстағы белгілі билеушілердің бірі болды. Албанияда христиан діні енгенге дейін пұтқа табынушылық, зороастриялық сенім, тәңірге табынушылық, табиғатқа табынушылық тараған болатын, алайда, жаңа қоғамдық қатынастардың бекітілуі олардың жартылай жойылуына алып келді және ІҮ ғасырдан бастап христиан діні мемлекеттік дін болды.

Жазба деректердегі мәліметтер бойынша ІҮ-ҮІІ ғасырларда Албанияда басқа христиандық шіркеулерден тәуелсіз дербес шіркеу өмір сүрді. Албан шіркеуінің басшысы католикос мәртебесіне ие болды. Албан католикостары албан епископтарымен қол алысқан. Олар елдің билеушілері - патшалар, епархия өкілдері, князьдар мен вельмождар қатысқан алқалы жиналыста сайланды. Сонымен қатар, деректер V ғасырдың басында албан жазуының болғандығына куәлік етеді. Жазуды албандар Бениамин мен Йеремией албан тілдерінің бірі – гаргар негізінде құрастырылды, жазба деректер албан тілінде бай әдебиеттің болғандығын хабарлайды. Алфавит құрастырылғаннан кейін көптеген кітаптар, соның ішінде діни кітаптар, албан тіліне аударылды. Албан алфавитін құрастыру ағарту ісін дамытуға жағдай жасады. V ғасырдың басында Арсваген патша тұсында Албанияда мектептер болғаны белгілі, онда албан балалары білім алды, ал кейіннен Вачаган III патшаның бұйрығы бойынша пұтқа табынушылардың балалары оқыған ерекше училище – мектеп ашылды.

ҮІІ ғасырдың ортасында Кавказға араб жаулаушылары басып кірді, бұл соққыдан күдіретті Сасанид державасы құлады. Бұл жаулап алудың нәтижесінде көлемді мемлекет – Араб халифаты құрылды, ол Атлант теңізінен Индияға дейін созылды. Арабтар жаулап алған облыстарда исламдану үрдісі басталды және ҮІІІ ғасырдың басына қарай Әзербайжанда зороастризм мен христиан дінінің позициясы күшті бола тұра, ислам билеуші дін болды.

Араб шапқыншылығына дейін әзербайжанның оңтүстік облыстары (Аракс өзенінің оңтүстігі) Сасанид державасының құрамын енді, ал елдің солтүстік бөлігі Михранид әулетінен шыққан билеушілері болды. Бұл әулет халиф билігін мойындап ҮІІІ ғасырдың басына дейін өмір сүрді. ҮІІІ ғасырдың ортасынан ҮІІІ ғасырдың

соңына дейін Өзербайжан тағдыры Халифатпен ғана емес, сондай-ақ Поволжья, Подонья және Солтүстік Кавказ батыс түрік тайпалары кірген Хазар қағанатымен байланысты болды. Хазарлар 627-628 жылдары Закавказьяның барлық территориясын басып алды. Атап өту керек, олар өткен де кейінгі де ғасырларда Өзербайжанға бірнеше рет өте ауыр жорықтар жасаған еді. Бір жарым ғасырға жуық хазарлар Өзербайжанның солтүстік бөліктеріндегі облыстарға иелік етті, олардың негізгі резиденциясы Кабалде болды. Хазарлар Өзербайжанға араб билігінің уақытында да басып кіріп, Ардебиляға дейін жетті. VIII ғасырда араб қолбасшылары хазарлардың шабуылын тойтарып, өздері қағанатқа қарсы жорық жасады. IX ғасырдың екінші жартысы мен X ғасырда орыстардың Өзібайжанның солтүстік облыстарына бірнеше жорықтары белгілі. Олар Баку, Барда мен Байлакан қалаларына дейін жеткен. Көріп отырғанымыздай, жаулап алушыларға қарсы тоқтаусыз соғыстарда өзібайжан халқының әскери, қаһармандық рухы шындалды.

ҮІІ-X ғасырларда Өзербайжанда ауыл шаруашылығы мен қолөнер өндірісі дамыды. Осының даму нәтижесінде экономикалық және саяси өмірі ғана емес, елдің мәдени өмірі топтастырылған Өзербайжанның ортағасырлық қалалары ірі қолөнер-сауда орталықтарына айналды. Бұл уақытта Шығыста Барда, Шемаха, Ганжа, Нахичеван, Ардебиль, Марага, Тебриз сияқты Өзербайжан қалалары кеңінен белгілі болды. Ескі қалалардың өркендеуіне және жаңа қалалардың пайда болуының негізгі факторларының бірі- Өзербайжанда тауар-ақша байланысының интенсификациялануына жағдай жасаған сыртқы сауданың тез дамуы болды. Негізгі өндірілгендер мұнай, шафран, жібек, марена, мақта, кілем, тұз, мата, балық, жидектер, қару, жүн болды. Елдің базарларында Үндінің, Ресейдің, Орта және Алдыңғы Азияның, Сирияның, Кіші Азияның, Египеттің және көптеген басқа елдер мен облыстардың тауарларын кездестіруге болды. Халифаттың солтүстік-шығыс Европамен, соның ішінде Ресеймен сауда жасауында Өзербайжан маңызды роль атқарды. Сол кезеңде Өзербайжанда соғылған монеталардың солтүстік елдердің қоймаларында, сонымен қатар Ресейдің европалық бөлігінде кездесуі кездейсоқ емес. Алдыңғы мен Орта Азияны Шығыс Европамен байланыстыратын Каспий бойынша теңіз коммуникациясы сауданың дамуында маңызды роль атқарды. ҮІІ-X ғасырларда Каспий теңізінде Ширван мемлекетінің құрамына енген Дербенд маңызды порт болды.

Жат жерліктерге қарсы, ауыр әлеуметтік теңсіздікке қарсы күрес Өзбайжанда ҮІІ-Х ғасырларда да толастамады. ҮІІ-ҮІІІ ғасырлар шегінде Кавказдық Албанияда бірқатар антифеодалдық толқулар орын алды. Кейінірек ҮІІІ-ІХ ғасырларда Байлакан тұрғындары бас көтерді. ІХ ғасырда бұл бас көтерулер ерекше жиілей түсті, ол 816-837 жылдардағы Бабек басшылық еткен хуррамиттер қозғалысына ұласты.

Хуррамиттер әлеуметтік теңсіздікке қарсы күресті, еркін шаруалар қауымдастығы үшін тер төкті. Жатжерлік жаулаушылардан азат етуді өздерінің басты мақсаты етіп қойды. Хуррамит ілімінің негізінде зороастризм жатыр. ҮІІІ ғасырдың соңғы ширегінде хуррамиттер Халифатқа зор алаңдаушылық туғыза бастады. ІХ ғасырда олардың бас көтеруі жиілей түсті. 809 жылы Ардебильде, Савалан тауында, Карадакта, Муганда ұсақ феодал Джавиданның басшылығымен көтеріліс басталды. Харун ар-Рашидтің он мыңдық әскері көтерілісті басты. 816 жылы арабтармен қақтығыстың бірінде Джавидан қаза болғаннан кейін хуррамиттер қозғалысын Бабек басқарды. Ол саудагердің отбасынан шыққан. Оның отаны Өзбайжанның оңтүстік бөлігіндегі Билалабад болды. Жастайынан өмір сүру үшін еңбек етуге мәжбүр болды, көптеген қолөнерлерді меңгерді, саяхаттауды ұнатты. Өзбайжанның барлық тамаша жерлерінде болған. 18 жасынан бастап Бабек хуррамиттер қозғалысына белсенді түрде қатысқан, ал Джавиданның қазасынан кейін оның басшысы болды. Өзін ұйымдастырушы, қолбасшы және саяси қайраткер ретінде көрсетті. Бабектің жаушылары шаруаларды, қолөнершілерді, қала кедейлерін Халифатқа қарсы көтерілуге-қарулы көтеріліске шақырды, жасақтар құруға көмектесті. Кейіннен Бабектің 20 мың атты әскері және көпсанды жаяу әскері болды. Қозғалыс Өзбайжанға тез тарады. Көтерілісшілер қаладағы араб гарнизондарын талқандады, Халифаттың өкілдері мен жергілікті биліктегілерді қырды. 819-829 жылдары хуррамиттер қозғалысты басуға жіберілген Халифаттың алты армиясын талқандады. Осы жеңістердің нәтижесінде арабтардан Ширван мен Нахчиван жерлері, сонымен қатар Ардебиль, Байлакан және Барда қалалары азат етілді. Бұл жерлерде хуррамиттер билігі орнады. ІХ ғасырдың 20-30 жылдары Бабектің қозғалысы кең қанат жайды. Тек қана Өзбайжанның оңтүстік бөлігі мен оған жақын таулы облыс Дейлемде 300 мыңнан аса Бабектің жақтастары болды. Араб авторы әл-Масудидің айтуынша, «Бабек қозғалысының кеңейгені, ықпалының

өскені, әскери санының көбейгені соншалық Аббасидтер патшалығы құлауға аз-ақ қалды». Алайда хуррамиттерді қолдап келген жергілікті феодалдар халықтың бас көтеруінің кеңеюінен қорқып, Бабекті сатып, оның қарсыластары жағына өтіп кетті. Халифат шешуші іске көшті. Әл-Мутасим халиф көтерілісті басып-жанщұға Исхак ибн Ибрахим басқарған көп әскер жіберді. 833 жылы Хамадан маңында хуррамиттер алғашқы жеңіліс тапты. 835 жылы Әзербайжанға Афшин Хайдар ибн Кафуз басқарған әскерді жібереді, олар Бабек пен оның жақтастарын Базз қамалына қамауға алады. Бабек Арранға қашып барады, алайда оны онда арабтарға ұстап береді. Оны халиф резиденциясына жеткізеді және 838 жылы 4 қаңтарда жазалап өлтіреді [3].

Елдің экономикалық және саяси дамуы, сонымен қатар жергілікті халықтың Халифатқа қарсы күресі нәтижесінде IX ғасырда Әзербайжан жерінде бірнеше жаңа мемлекеттер пайда болды. Олардың ішінде билігінде Ширваншақтар тұрған Ширван мемлекеті күшті болды, олар Халифаттың өзі ішіндегі алауыздықты пайдаланып өз мемлекетінің тәуелсіздігін жариялады. Оның құрамына Ширван және Каспий теңізінен Алазань өзеніне дейін, Аррака мен Кураның құйылысынан Дербентке дейін кірді. Мемлекеттің астанасы Шемаха болды, ол Ұлы Жібек жолының бойында Батыстан Шығысқа, солтүстіктен оңтүстікке барар сауда жолында орналасты. Оны «Бағдад қақпасы» деп атауы кездейсоқ емес. IX ғасырдың соңғы ширегінде Арракстен оңтүстікке қарай Саджид мемлекеті орнады, астанасы Ардебиль қаласы болды, олар Халифаттан бөлінді. Саджид мемлекетінің негізінде X ғасырдың 40 жылдары Салаирид мемлекеті қалыптасты. X ғасырдың 70 жылдары Әзербайжанның солтүстігінде тағы бір мемлекет-Гяндже астанасы болған. Шаддадид мемлекеті, ал оңтүстік жерлерде X ғасырдың аяғында Тебриз қаласы астанасы болған Раввадид мемлекеті құрылды. Раввадид мемлекеті Әзербайжанның ортағасырлық тарихында маңызды роль атқарды. Оның билеушілері белсенді сыртқы саясат жүргізді, уақыт өткен сайын олардың билігі бүкіл Әзербайжанға тарады. Бұл Әзербайжан жерінде өмір сүрген барлық мемлекеттер егеменді биліктің белгілеріне ие болды: өз әкімшілік аппараты, әскері болды, теңге соқтырды және өзіндік саясат жүргізді.

XI ғасырдың I жартысында Әзербайжанға әртүрлі тайпалар – аландар, рустар, сарирлер, сонымен қатар Византия империясының әскерлері бірнеше рет жорық жасады. Олардан соң Орта Азиядан оғыздар мен селжұқтар жорық жасады, оғыз және басқа да түрік

тайпаларын біріктірген Ұлы Селжұқ мемлекеті (1038-1157 жж.) осы уақытқа дейін қалыптасқан еді. Осы факторлар, ішкі әлеуметтік-саяси тұрақсыздықпен бірге елдің әскери-саяси әлсіреуіне алып келді. Осы себепті селжұқтар жорығы басталғанда Әзербайжанда оларға қарсы тұрар күш табылмады, дегенмен Тебриз, Хой, Шемаха, Салмас сияқты бірқатар қалалар қарсылық көрсетті. XI ғасырдың 40-70 жылдары бойы Әзербайжан селжұқ әскері тарапынан ауыр күйзеліске ұшыратқан жорықтарға ұшырады, елдің экономикасы мен халыққа үлкен зиянын тигізді. Бірінші кезекте ауыл шаруашылығы мен шаруалар зардап шекті, аштық пен эпидемия басталды. Нәтижесінде XI ғасырдың 70-80 жылдары Закавказьенің басқа да елдері сияқты Селжұқ мемлекетінің вассалдығын мойындауға мәжбүр болды. Осы уақыттан бастап елдің тағдыры Селжұқ мемлекетінің тағдырымен тығыз байланысты, сол арқылы Алдыңғы Азиямен және басқа да Шығыс аймақтарымен байланысты.

XII ғасырдағы Әзербайжан тарихында Әзербайжанның атабектер мемлекеті Эльдегизидтер мемлекеті (1136-1225 жж.) маңызды роль атқарды. Олардың негізгі резиденциясы Тебриз, Нахичеван, Хамадан және Марага болды, теңге соқты, белсенді әскери саясат жүргізді. Эльдегизидтер вассалы Ахара Пиштегинидтер болды. Эльдегизидтер ықпалында Селжұқтардың Ирак пен Керман сұлтанаттары, Ширван мемлекеті, Салгурид Фарс иелігі, Артукид, Зангид, Секменид әмірліктері мен Табаристан облысы болды.

XI-XII ғасырларда Әзербайжанда қоғамның негізгі әлеуметтік топтары бұрынғыдай шаруалар мен феодалдар болды. Шаруалардың арасында ұсақ жер иеленушілер-дихандар мен рустайлер болды, алайда басым бөлігін жерсіз шаруалар-барзигарлар мен райаттар құрады. Феодалдар жерлерге, суларға, суармалы құрылымдарға, негізгі еңбек құралдарына иелік етті. XI-XII ғасырларда Әзербайжанда меншік формасы мен феодалдық иерархияның дамуы кезеңі болды. Бұрыннан болған жерге меншік түрлері мен қатар (амлак-и, хасс, дивани, вакф, мюльк, джамаат, икта) жаңа жер иелену санаты-уджей жері-түрік әскерінің, яғни шекара қызметінде көзге түскендердің жері пайда болды. Үздік қызметі үшін оларға мемлекет негізінен жергілікті шаруалардан тәркіленген жерлерді берді. Мұндай жерлер ұлғайып, түрік әскерлерінің әйлактары мен қышлақтары (жайлау мен қыстау) көбейді, Әзербайжанда көп санды түрік көшпелілері тұрақтанды.

XI-XII ғасырларда Әзербайжан экономикасын негізін ауыл шаруашылығы, қолөнер өндірісі мен таулы-жайылымдық маусымдық

мал шаруашылығы құрады. Ел бұрынғыдай жер өңдеумен, жібек өндірумен, мақта өндірумен, жүзім өсірумен, ара шаруашылығымен, шарап өндірумен, күріш өндірумен, бақша өндірумен және әртүрлі қолөнер бұйымдарын дайындаумен атағы шықты. Өзбайжан қалалары бұл кезеңде өзінің дамуының шегіне жеткен еді. Шығыста Байлакан, Баку, Нахичеван, Гянджа, Тебриз, Марага, Ардебиль өте белгілі болды. Ширваншах мемлекетінің маңызды орталықтарының бірі Баку болды, Өзбайжан өмірінде оның ролі Каспий теңізіндегі негізгі порт ретінде жоғары болды. Баку арқылы өзбайжандықтар ішкі және сыртқы нарыққа мұнай, кирмиз (марина), мақта, кілемдер, жібек, керамикалық және ағаш ыдыстар, қару, мата, металл бұйымдарын, минералдық шикізат, әшекейлер, тұз, жидектер шығарды. Екі жақты сауда Өзбайжанды Руспен, Кіші және Орта Азиямен, Сириямен, Египетпен, Иранмен, Закавказье мен Алыс Шығыс елдерімен байланыстырды. Сондықтан Өзбайжан Шығыстың әлеуметтік-мәдени, экономикалық-саяси жүйесінде маңызды орын алады.

Алайда, Өзбайжанда халықтың жағдайы ауыр күйінде қалды, құрғақшылық пен аштық болды, әртүрлі ауырулар тарады; елді соғыстар күйзелтті. XI-XII ғасырларда халықтың жергілікті және жатжерлік феодалдарға қарсы бірқатар бас көтерулері болды-1030 жылы Байлаканда, 1064 жылы Хойде, 1132-1134 жылдары Ардебильде және т.б. бұл көтерілістердің бәрі қатыгездікпен басып жаншылды, алайда олар халықтың жадысында қалды.

Өте шиеленіскен күрделі заманда барлық халықтарда зияткерліктің қанат жаятындығы жалпыға белгілі. Өзбайжанда бұдан тыс қалған жоқ. Бұл уақыт халықтың рухани-мәдени күшінің биікке көтерілу кезеңі болды. Осы себепті бұл кезеңнің Өзбайжан үшін мәдениет, өнердің гүлдену болғаны кездейсоқ емес. Әлемдік деңгейдегі жарқын ғалымдар, ойшылдар, музыканттар, ақындар шықты. Олардың әр шығармасы теократиялық мемлекеттің халыққа қарсы жүргізіп отырған саясатына қарсы үндеу болды. Мұндай рухани дамудың субстанциясы философия, әдебиет болды. Оларды мынадай адамдар танытты: «Ақиқат Дәлелі» құрметті атағына ие болған атақты Әбу Әли ибн Синаның шәкірті Бахманьяр философ; Бағдадтағы атақты ортағасырлық «Низамийе» университетінде тәлім беруші философ және грамматист Хатип Тебризи; тарихшы Масут ибн Намдар; касиданың теңдесіз шебері Гатран Тебризи; атақты ақын Мехсети Гянджеви; Шығыстың парсы тілді поэзиясының дамуына

ықпал еткен Хагани Ширвани; біздің уақытымызға дейін жеткен архитектуралық ескерткіштерді жасаушылар: Мухамад ибн Әбу-Бекір, Аджмен Абу-Бекір, Амер Аддин Масуд, Абу Мансұр ибн Мұса. Бұл кезеңдегі Әзербайжан халық әдебиетінің көрнекті ескерткіші батырлық эпос «Қорқыт атаның кітабы» болды [4].

Әзербайжан қалаларында мектептер мен медреселер (ортағасырлық университеттер) жұмыс істеді.

Әлемдік рухани мәдениет тарихына Әзербайжан ақын-ойшылдары Низами Ганжауи, Саид Имадеддин Насими, Мухаммед Физули қайталанбас үлес қосты. Олар адамзаттың рухани алға дамуын қозғаушылар, ойшылдар болды.

Олар адамзаттың рухани үрдісін таратушылар, ойшылдар болды. Мұндай тұлғалар болашақты болжау үшін, күнделікті жерлік өмірден абстракциялануы тиіс. Бірақ өз отанында пайғамбар болмайды деген. Олардың тағдыры өз отанында қайғылы болды. Әңгіме бәрінен бұрын Насими жөнінде болып тұр. Алайда олардың сөздері, алдын-ала болжауы өз маңызын бүгінгі күні де жоғалтқан жоқ. Олардың бар идеялық мұралары еңбек адамдарына қамқорлық, әділетті және әлеуметтік теңдікті қоғамның салтанат құратындығына сенімге, адамдарды пайдалану мен қанаудың барлық түрлерінен арылатындығына негізделген. Олардың барлығы адам еркінің бостандығын мойындаған, адамның ақыл-ой парасатын дәріптеген, ислам доктринасының көптеген қағидаларына сынмен қараған, о дүниелік өмірдің барлығына күмән білдірген. Олар осы өмірдегі адамдардың айқын бақытын жақтады, өздерінің ілімінде адамдарды жоғарғы құндылықтар, жоғарғы мақсат ретінде мойындаған. Олардың гуманизмі абстрактілі сипатта болса да, адамға нақты тәсіл емес, ол барынша жалпылығымен ерекшеленеді, ал әрекеттің емес, ойдың гуманизмі болды.

Әйтседе ол адамзат руханиятының айқын дамуының кезеңі болды. Ислам теократиялық тұтас билігі, діни төзбестік жағдайында, Құран догматтары мен басқа құдай рухтандырушылық алдында рухани сенімге бой ұсынушылыққа және көңілшілікке үндейтін ортағасырдағы шығыста ақын ойшылдар Низами, Насими, Физули жердегі адамзаттық бақытты абсолютті құндылық деп санап адамдардың жұмақтағы бақытынан жердегі бақытты жақтады.

Бұл ойшыл-ақындардың өмірімен қызметі ортағасырдағы мұсылман қоғамы шеңберінде, бірақ әртүрлі тарихи кезеңдерде өтті. Ақын-ойшылдардың ең үлкені Низами болды, шығармашылық қызметі

бір жағынан саяси тұрақсыздығымен, әлеуметтік қайшылығымен, сөз тасу мен тыңшылықтың жүгенсіздігімен, кез-келген байқаусызда немесе орынсыз айтылған сөз үшін жауап кершілікке тартылған, жаналғыш «Қылышымен ойнаған» Селжұқ сұлтандығының билігі тұсында, келесі жағынан-ортағасырлық мұсылман мәдениетінің өркендеген тұсында гүлденген. Бұл дәуірге Омар Хайям қызу қанды сипаттама берген: «Біз ғалымдардың опат болуына күә болдық, олардан аз санды, бірақ көп қайғылы адамдар тобы қалған. Бұл уақыттарда тағдырдың қаталдығы оларға өз ғылымын жетілдіруге және тереңдетуге толықтай берілуіне кедергі келтірді. Қазіргі уақытта ғалым келбетін, яғни теология иеленгендердің көпшілігі ғылымда жасандылық пен екіжүзділік шегінен шыға алмай шындықты өтірікпен бүркемелейді. Тек арасыз тән мақсаты үшін өздеріндегі білім қорын пайдаланады. Егерде олар ақиқатты іздеген және шындықты жақсы көретін адамды кездестірсе жалған мен екіжүзділікті қайтаруға және мақтаншақтық пен өтіріктен бас тартуға тырысады, олар оны өздерінің жек көрушілігі мен әжуа тақырыбы етеді» [5,16].

Низамидің кіші замандасы Физули тыныштығымен, тұрақтылығымен ерекшеленбеген ХҮІ ғасырда өмір сүрді. Олардың өмір сүрген уақытында көп санды феодалдық династиялық топтардың қолдарында барлық жүгенсіз билік толығымен жинақталды. Мұның зардабы осы ойшылдардың тұсында өзінің шыңына жеткен схоластикалық дүниетанымның тұтас билігінің, қатыгез қанаудың өршуі және халықтың жағдайының нашарлауы болды. Мысалға Низами «Құпиялар қазынасы» поэмасында өз кейіпкерінің аузымен озбыр билеп төстеушілерге арнап ащы шындықты жазады:

Үлкен мен кәрі алдында білмей ұятты,
Сен тонайсың ауылды, сорасың қаланы.
Мен сенің баспалдақтарыңды санаған,
Жамандықта және жақсылықта айнаң болдым.
Сен онда қандай болсаң, сондай болдың,
Бұл айнаны шағу-аз намыс.
Мен әділмін, менің сөзімнің әділдігін ұғын!
Ал асам десең-мен өлімге дайынмын [6].

Бұл қатал және тұрақсыз әлеуметтік-саяси байланыс дәуір философиялық-поэтикалық ойлардың дамуына әсер етті. Ол бүкіл Халифаттың рухани-мәдени дамуындағы ұлы дәуір болды. Ақындардың әр шығармасы бас көтеру, теократиялық мемлекеттің жүргізіп отырған халыққа қарсы саясатына қарсы тұруға шақыру

болды. Дәл осындай уақыттарда зияткерліктің, руханилықтың қанат жайғаны байқалады. Сол кезеңдегі Әзербайжан да бұдан тысқары емес еді. Әзербайжан жері ойшылдардың Низами, Насими, Физули, әлемдік деңгейдегі ұлы ақындар Катран ибн Мансұр, Низамаддин Абул-Ула, Абун-Низам Мухаммед Фелеки Ширвани және тағы басқаларды дүниге келтірді.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Тайлор Э.Б. *Первобытная культура*. М.: Политиздат, 1989. –573 с.
2. Пастернак Б. Л. *Воздушные пути: Проза разных лет*. М.: Политиздат, 1972. – 252 с.
3. Қараңыз: эл.ресурс: www.azeri-info.com (История Азербайджана)
4. Қараңыз: эл.ресурс: <http://azeribook.com> (История Азербайджана)
5. *Математические трактаты Омара Хайяма*. Перевод с арабского Б. Розенфельда.//Историко-математические исследования, выпуск У1, 1953.
6. *Пять поэм. Библиотека всемирной литературы*. Серия первая. М., Издательство «Художественная литература», 1968.